PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

OLQISH POETIKASINING BADIIY USLUBIY XUSUSIYATLARI VA XALQ ERTAKLARI BILAN TIPOLOGIK MUSHTARAKLIGI

Muxriddin Yunusov
https://doi.org/10.5281/zenodo.22934294

Annotatsiya. Maqolada olqishning folkloriy janr sifatidagi nazariy chegaralari, uning formulaviy tabiati hamda badiiy-uslubiy vositalari qiyosiy-tipologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning markaziy masalasi olqishni oddiy maqtov, salomlashuv, nasihat, duo va afsundan ajratish hamda uning ertak matnidagi poetik vazifasini belgilashdan iborat. Shu maqsadda emic va etic tasnif, illokutiv kuch mezoni, uslubiy-poetik hamda kontekstual-funksional tahlil birlashtiriladi. Yoqut, xakas, qorachoy-bolqor, qalmiq, lezgin, arman, ingliz va o‘zbek materiallari asosida formulaviylik, grammatik parallelizm va anafora, epitet, metafora, metonimiya, mubolag‘a, kumulyatsiya, tovush takrori, ramziy va diniy-mifologik obrazlilik yoritiladi. Tahlil olqish va ertak poetikasi o‘rtasidagi yaqinlik tasodifiy mavzu o‘xshashligidan emas, balki og‘zaki ijro, formulaviy xotira, takror, uchlik, obrazli transformatsiya va kumulyativ kompozitsiya kabi umumiy poetik mexanizmlardan kelib chiqishini ko‘rsatadi. Natijada xalq ertaklaridagi olqish birliklarini aniqlash va tahlil qilish uchun aniq operatsion ta’rif hamda ko‘p bosqichli tahlil modeli taklif etiladi.
Kalit so‘zlar: olqish, duo, ezgu tilak, xalq ertagi, folklor poetikasi, formulaviylik, anafora, metafora, kumulyatsiya, ramziy obraz, illokutiv kuch, qiyosiy-tipologik tahlil.

Abstract. The article examines the theoretical boundaries, formulaic nature and stylistic-poetic devices of blessing and good-wish formulas in folklore. Its central problem is to distinguish an olqish from praise, greeting, advice, prayer and charm, and to determine its poetic function within folktales. Emic and etic classification, illocutionary criteria, stylistic-poetic analysis and contextual-functional interpretation are integrated. Materials from Uzbek and several Turkic, Mongolic, Caucasian and Indo-European traditions reveal recurrent devices: formulaicity, grammatical parallelism, anaphora, epithet, metaphor, metonymy, hyperbole, accumulation, sound patterning, symbolism and religious-mythological imagery. The comparison suggests that the affinity between blessing formulas and folktale poetics arises from shared oral mechanisms such as repetition, mnemonic patterning, triadic structure, cumulative composition and figurative transformation. The article therefore proposes an operational definition and a multi-stage model for identifying and analysing blessing formulas in Uzbek and English folktales.
Keywords: blessing formula, good wish, folktale, folklore poetics, formulaicity, anaphora, metaphor, accumulation, symbolic image, illocutionary force, comparative typology.

Kirish

Xalq og‘zaki ijodining qadimgi qatlamlarida so‘z voqelikni shunchaki aks ettiruvchi belgi sifatida emas, balki inson taqdiri, sog‘ligi, rizqi va kelajagiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan kuch sifatida idrok etilgan. V.Ya. Propp qayd etganidek, xalq e’tiqodida yaxshi so‘z bilan o‘likni tiriltirish,

yomon so‘z bilan tirikni o‘ldirish mumkinligiga ishonilgan [1, 11-b.]. Shu tasavvur olqish, duo, fotiha, qarg‘ish va afsun singari verbal janrlarning umumiy genetik zaminini tashkil etadi. Ularning barchasi so‘zning ta’sirchanligiga tayanadi, lekin yo‘nalishi, adresati, maqsadi va illokutiv kuchi jihatidan bir xil emas.

Olqishning ilmiy muammo sifatidagi murakkabligi aynan shu yaqinlikdan kelib chiqadi. Kundalik nutqda «olqish», «duo», «tilak» va «fotiha» ko‘pincha bir-birining o‘rnida ishlatiladi. Ingliz tilida esa o‘zbekcha «olqish»ning barcha semantik qatlamlarini qamrab oladigan yagona termin yo‘q; blessing, good wish, well-wishing, benediction, praise va speech act of wishing kabi birliklar turli ilmiy an’analarda alohida qo‘llanadi. Demak, qiyosiy tadqiqot tayyor terminlarni mexanik tenglashtirishga emas, tahlil qilinayotgan birlikning vazifasi va mazmuniga tayangan operatsion mezonga muhtoj.

Mazkur maqolaning maqsadi olqishning badiiy-uslubiy tizimini yaxlit yoritish va ushbu tizimning xalq ertagi poetikasi bilan tipologik mushtarakligini asoslashdir. Maqsadga erishish uchun to‘rtta vazifa belgilandi: birinchidan, olqishning terminologik chegaralari va ishchi ta’rifi aniqlanadi; ikkinchidan, uning yetakchi poetik vositalari turli xalqlar materialida tahlil qilinadi; uchinchidan, ushbu vositalarning ertak kompozitsiyasi va obrazlar tizimi bilan mushtarak jihatlari ochiladi; to‘rtinchidan, o‘zbek va ingliz ertaklari korpusiga tatbiq etiladigan tahlil modeli taklif qilinadi.

Tadqiqot metodlari va nazariy mezonlar

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, uslubiy-poetik va kontekstual-funksional metodlar o‘zaro bog‘liq holda qo‘llanadi. Qiyosiy-tipologik metod turli til oilalari va folklor an’analarida uchraydigan o‘xshash vositalarni qiyoslash imkonini beradi. Uslubiy-poetik tahlil olqishning badiiy bo‘yoqdorligini yuzaga keltiruvchi anafora, parallelizm, metafora, epitet, mubolag‘a, kumulyatsiya va ramziy obrazlarni aniqlaydi. Kontekstual-funksional tahlil esa formula kim tomonidan, kimga, qanday vaziyatda va syujetning qaysi nuqtasida aytilganini ochib beradi.

Terminologik chegarani belgilashda D. Vaitkevičienė qo‘llagan emic va etic farqlash tamoyili muhimdir [6]. Emic nuqtai nazar hodisaning xalq orasidagi nomlanishini, etic nuqtai nazar esa tadqiqotchining ilmiy tasnifini bildiradi. Masalan, o‘zbek dasturxon marosimida «duo qiling» deyiladi, ammo aytiladigan birliklarning mazmuni ko‘pincha sog‘lik, farovonlik, baraka va omonlik tilashdan iborat. Xalq amaliyoti uni «duo» deb atashi mumkin, lekin ilmiy tasnifda uning muayyan namunalari olqish sifatida qayd etiladi. Shu sababli nomning o‘zi emas, nutqiy vazifa hal qiluvchi bo‘ladi.

J. Roperning blessing va spell o‘rtasidagi farqi ushbu mezonni yanada aniqlashtiradi [7]. Blessing ezgu natijani Yuqori Kuchdan yoki taqdirdan tilaydi; spell esa natijani verbal-magik amal orqali bevosita yuzaga keltirishga intiladi. Shunga ko‘ra, olqishning asosiy belgisi — adresatga yaxshilik yo‘llash va ezgu natijani tilashdir. Ushbu illokutiv mezon lug‘aviy shakldan ustun turadi: bir xil diniy so‘z qatnashgan ikki formula vazifasiga ko‘ra duo-olqish yoki afsun bo‘lishi mumkin.

Maqolada quyidagi operatsion ta’rif qabul qilinadi: olqish — personaj yoki ijrochi tomonidan boshqa shaxsga, jamoaga, ayrim hollarda jonlantirilgan predmet yoki makonga qaratilgan, unga baxt, sog‘lik, omonlik, farovonlik, muvaffaqiyat, baraka yoxud boshqa ezgu natijani tilash mazmunini ifodalovchi verbal formuladir. U diniy («Xudo yor bo‘lsin»), dunyoviy («Yo‘ling ochiq bo‘lsin») yoki obrazli («Tuproq olsang, oltin bo‘lsin») shaklda namoyon bo‘lishi mumkin. Faqat ijobiy baho

beradigan maqtov, odatiy salomlashuv, xatti-harakatga undovchi nasihat va ezgu natijani tilamaydigan minnatdorchilik korpusga kiritilmaydi.

Birlik	Asosiy vazifa	Korpusdagi holati
Sen mard yigitsan	Mavjud sifatni ijobiy baholash	Sof maqtov sifatida kiritilmaydi
Doim mard va g‘olib bo‘lgin	Adresatga kelajakdagi ezgu holatni tilash	Olqish sifatida kiritiladi
Assalomu alaykum	Muloqotni boshlash	Oddiy salomlashuv sifatida kiritilmaydi
Kattalarni hurmat qil	Xulq-atvorni talab qilish	Nasihat sifatida kiritilmaydi
Xudo asrasin, bolam	Ilohiy himoya va omonlik tilash	Duo-olqish sifatida kiritiladi

Olqish poetikasining asosiy badiiy-uslubiy xususiyatlari

Formulaviylik va ixchamlik

Olqish poetikasining eng barqaror belgisi uning formulaviyligidir. Og‘zaki ijroda formula faqat tayyor ibora emas, balki ijrochining xotirasini qo‘llab-quvvatlaydigan va tinglovchi kutgan janriy ohangni tezda yuzaga keltiradigan struktur modeldir. L.S. Efimova yoqut algysi materialida o‘ziga xos, o‘tkinchi va umumiy formulalarni ajratadi [8]. Birinchi tur ma’lum marosim doirasida saqlanadi; ikkinchisi turli vaziyatlarda o‘zgarib takrorlanadi; uchinchisi esa boshqa folklor janrlariga ham o‘tadi. Bu tasnif ertakdagi olqishni o‘rganishda ayniqsa samarali: tadqiqotchi formulaning bitta ertakka xos individual ifodami, bir necha ertaklarda uchraydigan turg‘un modelmi yoki marosim va doston kabi boshqa janrlardan o‘tgan umumfolkloriy birlikmi ekanini tekshiradi.

Formulaviylikning grammatik tayanchi ko‘pincha optativ, ya’ni istak-tilak ma’nosidagi fe’l shaklidir. Qorachoy-bolqor alg‘ishlari ko‘pincha «bolsun» bilan, o‘zbek olqishlari «bo‘lsin», «bersin», «qilsin», «asrasin» bilan, ingliz birliklari esa may, wish yoki bless modellari bilan quriladi. Ushbu shakllar janrning mazmunini siqiq holda kodlaydi: gap kelajakdagi ezgu holatni tasvirlamaydi, balki uni adresatga tilak sifatida yo‘naltiradi. Shuning uchun formula semantik, grammatik va pragmatik darajalarni birlashtiradi.

Grammatik parallelizm va anafora

Olqishning kompozitsion kuchi bir xil sintaktik qolipning ketma-ket takrorlanishida yaqqol ko‘rinadi. Qorachoy-bolqor materialidagi «bersin... bersin... bo‘lsin», xakas materialidagi «bo‘lsin... bo‘lsin... bo‘l», qalmiq matnlaridagi bolj shakli hamda ingliz-arman formulasidagi «Bless... Bless... Bless...» modeli turli tillarda bir xil poetik tamoyilning mavjudligini ko‘rsatadi [9; 10; 11; 12]. Takror har bir yangi tilakni oldingisiga bog‘laydi, matnga ritm beradi va alohida istaklarni yagona emotsional oqimga aylantiradi.

Anafora ikki asosiy vazifani bajaradi. Birinchisi mnemonik vazifa: barqaror boshlanish yoki tugallanish ijrochiga uzunroq matnni yodda saqlash va qayta yaratishni osonlashtiradi. Ikkinchisi ekspressiv vazifa: har bir takror tilakning kuchini oshiradi va tinglovchida marosimiy tantanavorlik tuyg‘usini yuzaga keltiradi. Xalq ertagida ham formulaviy boshlama va tugallama, uch karra takror, bir xil topshiriq yoki savolning qaytishi shu ikki vazifani bajaradi. Demak, anafora olqish va ertak o‘rtasidagi faqat tashqi bezak emas, ularning umumiy og‘zaki tabiati bilan bog‘liq struktur mexanizmdir.

Epitet, metafora va metonimik ifoda

Olqishdagi epitet adresatning hozirgi sifatini emas, unga tilanayotgan ideal holatni obrazli shaklda ifodalashi bilan ajralib turadi. Xakas formulasidagi «Qora boshing oqarguncha yasha, oq tishing sarg‘ayguncha yasha» ifodasida rang almashinuvi qarilik va uzoq umrning poetik ko‘rsatkichiga aylanadi [10, 116-b.]. Qora sochning oqarishi va oq tishning sarg‘ayishi biologik jarayon bo‘lsa-da, formula bu jarayonni vaqt o‘tishining ramziy o‘lchoviga aylantiradi. Tilak «uzoq yasha» degan bevosita gapdan ko‘ra jonliroq, esda qoladigan va milliy obrazga boyroq tus oladi.

Metafora oddiy narsani yuqori qadriyatga aylantirish orqali olqishning ezgu yo‘nalishini kuchaytiradi. «Tuproq olsang, oltin bo‘lsin» formulasida kundalik va qadrsiz ko‘ringan tuproq oltin bilan tenglashtiriladi [2, 116-b.]. Xakas materialidagi uy-oy-quyosh-oltin-kumush qatori ham yashash makonini kosmik va moddiy farovonlik timsollari bilan yuksaltiradi. «Tepganing temir bo‘lsin» singari birliklarda esa inson harakati metallning mustahkamligi bilan bog‘lanadi. Ushbu transformatsion model ertak poetikasidagi kulning oltinga, oddiy buyumning sehrli vositaga, ojiz qahramonning qudratli shaxsga aylanish motivlari bilan tipologik jihatdan yaqin.

Metonimiya va sinekdoxa olqishda qism orqali butunni ifodalashga xizmat qiladi. Chorva boylik va farovonlikni, o‘choq oilaviy davomiylikni, dasturxon rizq va barakani, yo‘l esa taqdir va kelajakni bildiradi. Bunday birliklarda konkret predmet keng ijtimoiy yoki ma’naviy mazmunni o‘z zimmasiga oladi. Evfemizm og‘riqli yoki xavfli mazmunni yumshatadi; perifraz esa tushunchani bevosita nomlamasdan, uning belgi va tasvirlari orqali ifodalaydi. Ertak tilida ham «o‘lim», «yovuz kuch» yoki «taqdir» ko‘pincha bevosita emas, ramziy belgilar yordamida beriladi.

Mubolag‘a va kumulyatsiya

Mubolag‘a olqishdagi niyatni me’yoriy chegaradan chiqarib, ideal va cheksiz holatga ko‘taradi. U adresatga shunchaki farovonlik emas, tuganmas rizq; shunchaki umr emas, avlodlar davomiyligi; shunchaki muvaffaqiyat emas, barcha to‘siqlardan ustun kelish tilagini beradi. Shu jihatdan mubolag‘a olqishning emotsional maksimalizmini ifodalaydi.

Kumulyatsiyada esa mubolag‘a bosqichma-bosqich kengayish orqali quriladi. Lezgin materialidagi «bir o‘g‘ildan yetti o‘g‘il, o‘g‘ildan qishloq, qishloqdan shahar, shahardan mamlakat, mamlakatdan okeanlar» qatori har bir bo‘g‘inda oldingi natijani kattalashtiradi [13, 168-b.]. A.R. Gasharova kumulyativ prinsipning ertak eposi va bolalar folkloriga ham xosligini qayd etadi. Bu kuzatuv olqish va ertak poetikasi orasidagi bevosita ko‘prikdir: ertaklarda sinov, yordamchi, mukofot yoki xavfning ketma-ket kuchayishi syujet dinamikasini yaratsa, olqishda ezgu natijaning kengayishi tilakning emotsional cho‘qqisini yaratadi.

Tovush takrori va ritmik tashkil

Olqish yozib o‘qish uchun emas, avvalo aytish va eshitish uchun shakllangan janrdir. Shu sababli alliteratsiya, assonans, qofiyalangan nasr va ritmik bo‘linish uning ta’sirchanligida muhim o‘rin tutadi. Yoqut algysida singarmonizm bilan bog‘liq tovush uyg‘unligi, o‘zbek olqishlarida esa qofiyadosh fe’l shakllari va parallel bo‘laklar formula yaxlitligini kuchaytiradi [8; 14]. Tovush takrori mazmunni bezash bilan cheklanmaydi: u formulani xotirada mustahkamlaydi, ijro sur’atini boshqaradi va tinglovchiga janrning tantanavor ohangini sezdiradi.

Ramziy va diniy-mifologik obrazlilik

Olqishdagi ramzlar xalqning tabiat, hayot va farovonlik haqidagi tasavvurlarini ixcham obrazga jamlaydi. Quyosh hayot, yorug‘lik va baraka; daraxt ildiz va shoxlari orqali barqarorlik hamda rivojlanish; suv seroblik va poklanish; olov oila o‘chog‘i va davomiylik; tuproq rizq; havo va shamol erkinlik hamda ilohiy marhamat timsoli bo‘lib xizmat qiladi. «Cho‘ntaging og‘ir, yuraging yengil bo‘lsin» formulasidagi antiteza moddiy to‘kinlik bilan ruhiy osoyishtalikni birlashtiradi. «Muhabbating go‘zal daraxtdek o‘sib, ildizi chuqur, shoxlari baland bo‘lsin» modelida esa oila bir vaqtning o‘zida mustahkam va o‘suvchan tizim sifatida tasvirlanadi [12].

Diniy-mifologik obrazlilik olqishning adresati bilan uni amalga oshiruvchi kuch o‘rtasida vositachilik yaratadi. Qorachoy-bolqor formulasidagi Tangri, ingliz an’anasidagi God yoki avliyo, yoqut olqishidagi yer-suv ruhi, o‘zbek formulasidagi Xudo, Alloh va pirlar ezgu natijaning oliy manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Yoqut marosimida ruhga «buvi», «bobo» yoki «xonim» kabi hurmat-qarindoshlik atamalari bilan murojaat qilish xavfli noma’lum kuchni yaqin va xayrixoh obrazga aylantiradi [8; 15]. Ertaklarda ham homiy pir, sehrli qariya, pari yoki ajdod ruhi qahramon taqdirini o‘zgartiruvchi yordamchi sifatida keladi. Shuning uchun diniy-mifologik murojaat olqishning e’tiqodiy qatlamini va ertakning mo‘jizaviy motivatsiyasini birlashtiradi.

Badiiy vositalarning kompleks ishlashi

Real olqish matnida badiiy vositalar odatda alohida-alohida emas, birgalikda ishlaydi. O.N. Dmitrieva keltirgan yoqut to‘y marosimi formulasida kelin yer-suv ruhiga «Vatanimning egasi ruh, Aan Alaxchyn xonim, menga qarab tabassum qil» deb murojaat qiladi [15, 62-b.]. Bu qisqa matnda diniy-mifologik adresat, hurmat unvoni, vizual metafora va yolvoruvchi psixologik ohang birlashgan. «Tabassum qil» talabi oddiy yuz harakatini emas, ruhning xayrixohligi va yangi makonning kelinni qabul qilishini anglatadi.

Shu marosimdagi «uch soya» haqidagi formula ham rang epiteti, muqaddas son, quyosh ramzi va himoya tilagini birlashtiradi [15, 64-b.]. Uch sonining mifologik vazifasi ertaklardagi uch farzand, uch yo‘l, uch sinov va uch karra harakat modeli bilan mos tushadi. Demak, bitta formulani faqat «ramz» yoki «takror» toifasiga kiritish yetarli emas; tahlil undagi barcha vositalarning kombinatsiyasi va o‘zaro vazifasini ko‘rsatishi kerak.

Badiiy vosita	Olqishdagi ko‘rinishi	Ertak poetikasi bilan mushtaraklik
Formulaviylik	Barqaror optativ qoliplar	Boshlama, tugallama va takroriy nutq formulalari
Anafora va parallelizm	Bo‘lsin, bersin, bless shakllarining takrori	Uch karra harakat va parallel epizodlar
Metaforik transformatsiya	Tuproqning oltinga, qadamning temirga aylanishi	Oddiy narsaning sehrli yoki qimmatli narsaga aylanishi
Kumulyatsiya	Tilak natijasining bosqichma-bosqich kengayishi	Voqea, sinov yoki mukofotning izchil kattalashishi
Ramziy obraz	Quyosh, daraxt, suv, olov, yo‘l	Makonga, taqdirga va yordamchi kuchga oid ramzlar
Diniy-mifologik murojaat	Tangri, Xudo, avliyo, ruh va pirga iltijo	Homiy qariya, pari, ajdod ruhi va sehrli yordamchi
Tovush va ritm	Alliteratsiya, qofiya, bir xil fe’l tugallanishi	Og‘zaki ijro va esda saqlashni kuchaytiruvchi ritm

Olqish va xalq ertagi poetikasi o‘rtasidagi tipologik mushtaraklik

Olqish va ertak o‘rtasidagi yaqinlikni faqat ikkala janrda ham «yaxshilik» yoki «baxt» mavzusi mavjudligi bilan izohlash yetarli emas. Mushtaraklik chuqurroq struktur darajada namoyon bo‘ladi. Birinchidan, ikkala janr ham og‘zaki uzatishga moslashgan: formulaviylik, ritm va takror ijrochini qo‘llab-quvvatlaydi. Ikkinchidan, ikkala janr voqelikni ideal holatga transformatsiya qiladi: ertak kambag‘alni podshoh, zaifni g‘olib qiladi; olqish tuproqni oltin, yo‘lni ochiq, umrni barakali deb tasavvur qiladi. Uchinchidan, ikkala janrda ham kumulyativ va uchlik kompozitsiya semantik kuchaytirish vositasidir.

Biroq bu o‘xshashlik olqish bilan ertakni bir janr deb qarashga asos bo‘lmaydi. Olqishning yetakchi maqsadi adresatga ezgu natija tilash; ertakning yetakchi maqsadi esa voqeani hikoya qilishdir. Ertak ichidagi olqish narrativ matnga kiritilgan kichik verbal janr sifatida faoliyat yuritadi. U o‘zining optativ grammatikasi va ezgu illokutiv yo‘nalishini saqlaydi, lekin ayni paytda syujet, xarakter va muallif yoki ijrochi strategiyasiga xizmat qiladi. Shu bois ertakdagi olqishni «janr ichidagi janr» yoki folkloriy formula stilizatsiyasi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Olqishning ertak ichidagi funksiyalari bir necha ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. U qahramonning xizmatiga javob sifatida mukofot va kelajakdagi muvaffaqiyatni bashorat qiladi; ota-ona yoki keksa homiyning roziligini bildiradi; safarga chiqqan qahramonga himoya beradi; nikoh yoki farzand bilan

yakunlangan syujetni baxtli tugallaydi; sehrli yordamchining kuchini qonuniylashtiradi; personajning e'tiqodi, yoshi, maqomi va axloqiy sifatini nutq orqali individuallashtiradi. Shunday qilib, olqish ertakda dekorativ detal emas, balki syujet va obrazlar tizimini bog'lovchi funksional birlikdir.

Folklordan badiiy matnga stilizatsiya

Olqishning marosimdagi tabiiy ijrosi bilan badiiy matndagi qo'llanishini farqlash zarur. Tabiiy ijro real adresat va real vaziyatga bog'liq; formula aytilayotgan paytda uning ta'siriga ishonch yoki hech bo'lmaganda ijtimoiy kutish mavjud. Badiiy matnda esa muallif yoki ertakchi olqish qolipidan ongli poetik vosita sifatida foydalanadi. Lokyaeva va Uzdenova qorachoy-bolqor she'riyatida «alg'ishga stilizatsiya» hodisasini qayd etadi [9]. Gasharova esa «Sharvili» eposidagi olqish formulasini ko'rsatadi [13]. Bu dalillar olqishning mustaqil marosim janridan epik va yozma matn tarkibidagi stilistik birlikka o'tishini tasdiqlaydi.

O'zbek yozma adabiyotida Mirtemirning «Yashang, o'sing, beg'ubor bo'ling» va «To'y ustiga to'ylar bo'lsin, yeting yuz bir yoshingizga» kabi misralari xalq olqishi qolipining she'riy stilizatsiyasidir [5]. Ingliz adabiyotida Richardson, Brontë, Austen va Dickens asarlaridagi «God rest his soul», «May you rest in peace», «Wish you equal felicity in marriage» va «I wish you joy of the money» kabi formulalar olqishning personaj nutqida turli hayotiy vaziyatlarga moslashishini ko'rsatadi [5]. Bunday birliklar personajning nutqiy portretini, munosabatini va vaziyatning emotsional rangini ochadi.

Ertakdagi holat yozma adabiyotdan ham farq qiladi. Xalq ertagining muallifi individual shaxs emas; matn ko'p avlodli og'zaki uzatish natijasidir. Shu bois ertakdagi olqish bir paytning o'zida ham an'anaviy formula, ham muayyan syujet epizodining badiiy vositasidir. Tadqiqotchi uning qaysi qatlami qadimgi marosimiy modelga, qaysi qatlami esa ertakning ichki kompozitsion ehtiyojiga tegishli ekanini ehtiyotkorlik bilan ajratishi lozim.

O'zbek va xorijiy olqishshunoslikdagi ilmiy yo'nalishlar

O'zbek folklorshunosligida B. Sarimsoqov olqish va qarg'ishni qarama-qarshi yo'nalgan, ammo struktur jihatdan aloqador janrlar sifatida tadqiq etgan [16]. N. Qo'chqorov olqishning mustaqil janr xususiyatlarini maxsus dissertatsiyada yoritgan [17]. O. Safarov va D. O'rayeva uni marosim folklori tizimida, D. O'rayeva esa motam marosimi doirasida ko'rib chiqqan [14; 18]. «O'zbek folklori xrestomatiyasi»da olqish namunalari alohida janr sifatida berilishi uning o'quv-ilmiy tasnifdagi mavqeini mustahkamlagan [19].

M.X. Niyazovaning ingliz va o'zbek adabiyotida olqishlarning badiiy-estetik vazifalariga bag'ishlangan dissertatsiyasi qiyosiy tadqiqot uchun bevosita nazariy tayanchdir [5]. U olqishning genezisi, marosim turlari, yozma adabiyotdagi stilizatsiyasi va tarjima masalalarini keng yoritadi. Shu bilan birga, xalq ertagi uning ishida mustaqil qiyosiy obyekt sifatida ajratilmagan. Aynan mana shu nuqta yangi tadqiqot yo'nalishini belgilaydi: o'zbek va ingliz xalq ertaklaridagi olqishlarning badiiy-uslubiy xususiyatlarini maxsus korpus asosida taqqoslash.

M.I. Murodovaning nutq akti nazariyasiga tayangan tahlili olqishning pragmatik tuzilishini tushuntirishga yordam beradi [20]. Biroq olqishni faqat kommissiv akt sifatida talqin qilish ehtiyotkorlikni talab etadi: ko'plab olqishlarda so'zlovchi kelajakdagi amalni o'zi bajarishga va'da bermaydi, balki adresat uchun ezgu holatni tilaydi yoki uni oliy kuchdan so'raydi. Shu sababli nutq

akti nazariyasi maqolada qat'iy yakuniy tasnif emas, balki adresat, niyat va illokutiv yo‘nalishni aniqlovchi yordamchi vosita sifatida ishlatiladi.

Ingliz tilidagi terminologik tarqoqlik qiyosiy ishning muhim metodologik shartidir. D. Tannen va P.C. Öztek turk va grek tilida formulaviy ifodalar ingliz tilidagiga qaraganda kengroq qo‘llanishini ko‘rsatadi [21, 516-b.]. Ularning uch vaziyatli tasnifi — aloqa o‘rnatish, xavotirli holatlar va baxtli voqealar — olqishning tug‘ilish, to‘y, kasallik, safar va motam bilan bog‘liq marosimiy guruhlariga yaqin. J.A. Matisoffning recognitive, petitive va fugitive psixo-ostensiv ifodalar modeli esa ezgulikni faol tilashga asoslangan petitive guruhni olqishga yaqinlashtiradi [22]. Bu nazariyalar inglizcha materialni qidirishda bitta «blessing» so‘zi bilan cheklanmasdan, wish, may, God bless, good luck, prosperity, long life va boshqa funksional modellardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Ertak korpusini tahlil qilish modeli

Maqolada ishlab chiqilgan nazariy natijalarni amaliy tadqiqotga o‘tkazish uchun tahlil izchil bosqichlarda amalga oshirilishi kerak. Birinchi bosqichda faqat personaj nutqidagi birliklar ajratiladi; muallif yoki ertakchi bayonidagi umumiy ijobiy hukmlar alohida qayd etiladi, ammo ular personaj olqishi bilan aralashtirilmaydi. Ikkinchi bosqichda har bir birlik adresatga qaratilganlik va ezgu natijani tilash mezonlari bo‘yicha tekshiriladi. Uchinchi bosqichda formula semantik turiga ko‘ra belgilanadi: umumiy ezgu tilak, duo-olqish, safar yoki xayrlashuv olqishi, ota-ona va kattalar olqishi, yaxshilikka javob, mehnat yoki xizmatni alqash, to‘y-oila-farzand tilagi.

To‘rtinchi bosqich uslubiy-poetik tahlildir. Har bir birlikda formulaviylik, anafora, parallelizm, epitet, metafora, metonimiya, mubolag‘a, kumulyatsiya, tovush takrori, ramziy va diniy-mifologik obrazlar mavjud yoki mavjud emasligi qayd etiladi. Bir formula bir necha vositaga ega bo‘lishi mumkin; uni faqat bitta ustunga majburan kiritish badiiy murakkablikni kamaytiradi. Beshinchi bosqichda ertak konteksti yoziladi: so‘zlovchi va adresat kim, formula qanday hodisadan keyin aytilgan, qahramonning keyingi taqdiriga ta'sir qilganmi, syujetning boshlanishi, sinov nuqtasi yoki yakunida joylashganmi.

Oltinchi bosqich qiyosdir. O‘zbek va ingliz korpuslaridagi birliklar soni, semantik turlari va poetik vositalari taqqoslanadi. Bunda mutlaq son bilan birga nisbiy ulush ham berilishi kerak, chunki korpus hajmi yoki ertaklarning uzunligi teng bo‘lmasligi mumkin. Sifatiy tahlil esa o‘xshash shaklning ikki madaniyatda aynan bir xil mazmun anglatishini oldindan taxmin qilmasligi lozim. Masalan, diniy murojaat ikkala korpusda uchrashi mumkin, lekin uning adresati, marosimiy fon va syujetdagi vakolati farq qiladi.

Bosqich	Asosiy savol	Natija
1. Ajratish	Birlik personaj nutqidami?	Kandidat formulalar ro‘yxati
2. Chegaralash	Adresat va ezgu natija tilagi bormi?	Olqish yoki korpusdan tashqari birlik
3. Semantik tasnif	Qanday ezgulik va qanday vaziyat tilanmoqda?	Mavzuiy kategoriya

Bosqich	Asosiy savol	Natija
4. Poetik tahlil	Qaysi badiiy vositalar birgalikda ishlagan?	Vositalar profili
5. Kontekst	Kim, kimga, qachon va nima sababdan aytgan?	Syujet va personaj funksiyasi
6. Qiyos	Ikki korpusda qaysi umumiy va xususiy belgilar mavjud?	Qiyosiy-tipologik xulosa

Muhokama

Tahlil natijalari olqish poetikasida ikki qatlamning birlashishini ko‘rsatadi. Birinchi qatlam universal yoki keng tipologik qatlam bo‘lib, unda ezgu natijani optativ shaklda tilash, takror, parallelizm, mubolag‘a va tabiat ramzlari mavjud. Ikkinchi qatlam madaniy-xususiy bo‘lib, unda muayyan diniy nomlar, marosim vaqti, qarindoshlik murojaatlari, rang yoki predmetlarning milliy semantikasi namoyon bo‘ladi. Masalan, quyoshning hayot va baraka ramzi sifatida kelishi ko‘plab an’analarda uchrashi mumkin, lekin unga qaysi xudo, avliyo yoki ruh bilan bog‘liq holda murojaat qilinishi madaniyatga xosdir.

Shu o‘rinda turli xalqlarda o‘xshash vositaning uchrashini to‘g‘ridan-to‘g‘ri universaliya yoki mutlaqo mustaqil kelib chiqish deb e’lon qilishdan saqlanish kerak. O‘xshashlik umumiy insoniy tajriba, og‘zaki ijroning texnik ehtiyoji, tarixiy aloqa yoki qarz olish natijasi bo‘lishi mumkin. Maxsus tarixiy va miqdoriy tekshiruvsiz uning manbaini qat’iy belgilab bo‘lmaydi. Biroq ko‘plab, genealogik jihatdan turli an’analarda bir xil poetik mexanizmlarning qayd etilishi ularni qiyosiy-tipologik model sifatida ko‘rish uchun yetarli sifat dalilini beradi.

Maqolaning yana bir muhim xulosasi shuki, olqishning badiiy qiymati uning mazmunidagi ijobiylik bilangina belgilanmaydi. «Baxtli bo‘l» va «Oy tagidagi uying oltin, quyosh tagidagi uying kumush bilan qurshalsin» bir xil umumiy niyatni ifodalashi mumkin, ammo ikkinchi formula kosmik parallelizm, metall ramzi va ritmik kengayish orqali kuchli poetik obraz yaratadi. Demak, ertakdagi olqishni sanab chiqishning o‘zi yetarli emas; badiiy bo‘yoqdorlikni yuzaga keltirgan til vositalarini va ularning kombinatsiyasini tahlil qilish tadqiqotning asosiy vazifasidir.

Xulosa

1. Olqishning lug‘aviy maydoni yaxshilik tilash, maqtov va duoni qamrasa-da, ilmiy korpus uchun hal qiluvchi belgi adresatga ezgu natijani tilashga qaratilgan illokutiv kuchdir.
2. Emic va etic farqlash xalqning «duo», «fotiha» yoki boshqa nom bilan atagan formulasini vazifasiga ko‘ra olqish sifatida ilmiy tasniflash imkonini beradi.
3. Olqishning yetakchi poetik belgilariga formulaviylik, optativ grammatika, anafora va parallelizm, epitet, metafora, metonimiya, mubolag‘a, kumulyatsiya, tovush takrori, ramziy hamda diniy-mifologik obrazlilik kiradi.
4. Mazkur vositalar bir matnda kompleks ishlaydi; shuning uchun olqish birligini faqat bitta badiiy usul bilan tavsiflash uning poetik tuzilishini to‘liq ochmaydi.

5. Olqish va ertak poetikasining mushtarakligi og‘zaki ijro, formulaviy xotira, ritmik takror, uchlik, kumulyativ kompozitsiya va obrazli transformatsiya kabi umumiy mexanizmlarga asoslanadi.
6. Ertak tarkibidagi olqish mustaqil marosimiy ijroning aynan nusxasi emas; u syujetga kiritilgan kichik janr bo‘lib, qahramonni mukofotlash, himoyalash, kelajakni bashorat qilish, munosabatni ifodalash va baxtli yakunni mustahkamlash vazifalarini bajaradi.
7. O‘zbek va xorijiy tadqiqotlarda olqishning genezisi, marosimiy va pragmatik tabiati yoritilgan bo‘lsa-da, o‘zbek va ingliz xalq ertaklaridagi olqishlarning badiiy-uslubiy tizimini maxsus qiyoslash uchun ilmiy bo‘shliq saqlanib qolmoqda.
8. Taklif etilgan olti bosqichli model ertak korpusida olqishni izchil ajratish, tasniflash, poetik va kontekstual tahlil qilish hamda ikki an’ana o‘rtasida ishonchli qiyos o‘tkazishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Propp, V.Ya. (1946). Istoricheskiye korni volshebnoy skazki. Leningrad.
2. Niyazova, M.X., & Jumayeva, N.R. (2020). O‘zbek va ingliz olqishlarining genezisi hamda poetik xususiyatlariga doir tadqiqot. 115–116-b.
3. Madvaliyev, A. (tahr.) (2007). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. «Olqish» moddasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
4. O‘rayeva, D.S., & Niyazova, M.X. (2020). Olqishning etimologiyasi va o‘zbek-ingliz an’analaridagi ko‘rinishlari. 533–535-b.
5. Niyazova, M.X. (2022). Ingliz va o‘zbek adabiyotida olqishlarning badiiy-estetik vazifalari tipologiyasi. Filologiya fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.
6. Vaitkevičienė, D. (2024). Prayer and verbal charm in Lithuanian tradition: emic and etic perspectives. 32-b.
7. Roper, J. (2024). Blessings and charms in English verbal healing tradition. 87–88-b.
8. Efimova, L.S. (2013). Poetika yakutskogo algysa. 5–6-b.
9. Lokyaeva, Zh.M., & Uzdenova, F.T. (2021). Alg‘ish janri va uning qorachoy-bolqor she’riyatidagi stilizatsiyasi. 248–252-b.
10. Mindibekova, V.V. (2024). Xakas marosimiy poeziyasida algas janri va turg‘un poetik formulalar. 113–117-b.
11. Borlykova, B.X. va boshq. (2019). Qalmiq olqishlarining poetikasi va marosimiy funksiyalari. 476–477-b.
12. Harutyunyan, H. (2019). Blessings in Armenian and English folklore: a comparative study.
13. Gasharova, A.R. (2024). Lezgin olqishlarining poetik xususiyatlari va kumulyativ prinsipi. 166–168-b.
14. Safarov, O. (2010). O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent. 159-b.
15. Dmitrieva, O.N. (2017). Yakut wedding ritual and blessing formulas. 62–64-b.
16. Sarimsoqov, B. (1988). Olqishlar va qarg‘ishlar. O‘zbek folklori ocherklari. 128–143-b.
17. Qo‘chqorov, N. (1994). O‘zbek xalq olqishlarining janr xususiyatlari. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Samarqand.
18. O‘rayeva, D. (2005). O‘zbek motam marosimi folklori. Doktorlik dissertatsiyasi. 31, 42-b.

19. Mirzayev, T., Safarov, O., & O‘rayeva, D. (tahr.) (2008). O‘zbek folklori xrestomatiyasi. Toshkent. 45-b.
20. Murodova, M.I. (2024). Olqishlarning nutq akti sifatidagi lingvopragmatik xususiyatlari. 161–163-b.
21. Tannen, D., & Öztek, P.C. (1977). The Health to Our Mouths: Formulaic Expressions in Turkish and Greek. Proceedings of the Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, 516–534.
22. Matisoff, J.A. (1979/2000). Blessings, Curses, Hopes, and Fears: Psycho-Ostensive Expressions in Yiddish. Stanford University Press.
23. Austin, J.L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press.
24. Searle, J.R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.